

Лев ПОЛЮГА

ЛЬВІВСЬКІ ВИДАННЯ “ПРОСВІТИ” І ПРОБЛЕМА НОРМАТИВНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (1868–1939)

Розкрито роль Товариства “Просвіта” у формуванні нормативності української мови. Проілюстровано перехід у виданнях Товариства від етимологічного до фонетичного правописів і від “язичія” до народної мови та її введення у літературу.

Ключові слова: “Просвіта”, етимологія, “язичіє”, фонетика, українська літературна мова, видання “Просвіти”.

Нормативністю мови, за найпоширенішими поглядами, вважається сукупність найвідповідніших правил, вибраних для втілення мовних систем і прийнятних для всіх етнолінгвістичних груп даної нації. Але норма – не лише ознака чисто лінгвістична. Вона відображає і соціальний аспект, який відбивається поняттями вжитку чи невжитку того чи іншого мовного факту, правильного чи неправильного, доречного чи недоречного. Це і естетичний момент, що виражається поняттям гарного чи поганого. Крім того, можна говорити про норми писемної та усної мови, норми літературної та діалектної мов. Взаємозв’язок усної та писемної мов був особливо тісним в часи існування товариства “Просвіта”, бо саме для народу творилося все цим Товариством. Оцінювати нормативність писемної мови видань “Просвіти” можна, коли виходячи з такого критерію. Час існування товариства “Просвіта” особливо в XIX – початку XX ст. був, по суті, процесом удосконалення писемної норми української мови. В умовах тогочасної Галичини питання про нормативність пов’язувалося:

- а) із питанням збереження української мови;
- б) із утвердженням української мови як самобутнього явища, притаманного українському народові;
- в) із процесом створення української наукової мови і доведенням її рівноправності серед інших слов’янських і неслов’янських розвинутих мов;
- г) із утворенням такої мови, яка об’єднувала б всі етнолінгвістичні групи української нації;
- д) із необхідністю запалити ідеями національної мови молоде покоління.

Необхідність здійснення більшості з цих ідей усвідомлювали багато провідників “Просвіти”, які, хоч і не говорили про норму національної мови як факт, оскільки такого поняття ще в той час не виникало в українській науці, але підсвідомо це відчували. Андрій Січинський на перших загальних зборах Товариства 8.12.1868 р. говорив: “Кожний нарід, що хоче добитися самостійности, мусить передусім дбати про те, щоби нижчі верстви суспільности, народні маси піднести до тої степені

просвіти, щоби ця народна маса почула себе членом національного організму, відчула своє громадське і національне достоїнство і узнала потребу існування нації як окремішньої народної індивідуальності, бо ніхто інший, а маса є підставою усього”¹. Таким чином, ідеєю Товариства було підносити освіту народу і національні почуття самоусвідомлення та самовиявлення, а вони перехрещувалися і правописною нормативністю.

При розгляді питання про нормативність мови у виданнях “Просвіти” треба враховувати видання Товариства на Великій Україні та видання в Галичині. Коли на Великій Україні на початку ХХ ст. видання “Просвіти” стали наблизитися до норми української літературної мови на основі фонетико-морфологічного правопису, то в західній частині України цей процес був складним. Починаючи від найдавніших часів, розвиток української мови спрямовувався до того, що в писемних пам’ятках запанувала народна мова з використанням фонетичного принципу. Цей процес, як стверджує І. Огієнко, по суті, вже наближався до свого завершення². Йому в Україні став на перешкоді закон Петра І про впровадження т. зв. гражданки, який загальмував на деякий час цей закономірний процес. Але коли більшість українських письменників з Великої України перейшла на фонетичний правопис, то “Просвіта” свої видання почала друкувати етимологічним, намагаючись поєднати традиційність письма, яка буцім-то виявлялася у збереженні етимологічного принципу, з усною народною мовою. Саме це і спричинилося до непослідовності у виданнях Товариства і сприяло тому, що видання авторів “Просвіти” не могли досягати тих результатів, які були б при простішому правописному здійсненні цих видань.

Автори перших видань “Просвіти” О. Партицький та В. Шашкевич намагалися писати живою народною мовою, але оскільки більшість членів Товариства не стояла на засадах загальнонародних літературних норм, то вони друкувалися етимологічним правописом. Таке становище зумовило те, що вони не могли поширюватися по всій Україні, ускладнювало їх сприйняття народними масами. Це спричинило і те, що дані видання вітали москвофіли в особі І. Наумовича, які користувалися “етимологізованим язичієм”. Традиційність у письмі була настільки сильною, що не давала змоги авторам і членам “Просвіти” подолати цей рубікон і відмовитися від традиційної етимологізації, хоча в лексичній системі, морфологічній парадигмі та у синтаксисі вони вже щоразу наближалися до живої народної мови, нехтуючи старослов’янщиною чи тою незграбною сумішшю, якою користувалися галицькі чи закарпатські москвофіли.

Серед видань “Просвіти” значне місце займають посібники для початкових шкіл, яких з 1869 до 1876 рр. видано 24 книги (15-тисячним тиражем). І хоча за мовою ці посібники не виходили за межі західного наріччя, все ж їх значення для освіти народу було вагомим. У них час від часу з’являлася думка, що весь український народ є єдиною нацією і він не повинен розмежовуватися³. Вони частково уніфікували правила на кшталт загальнонародних. Подібну функцію відігравали і “Буквар” та “Читанка” для 2-го та 4-го класів, які вийшли 1877 р.

Етимологічний принцип у виданнях “Просвіти” панував до 1899 р. З 90-х років в значній мірі завдяки народовцеві Ю. Романчукові, який у непросвітянських виданнях завів фонетичний правопис ще у 1890 р., всі видання, в тому числі й

просвітянські “Календарі”, перейшли на фонетичний правопис, що сприяло зближенню галицьких і східних норм.

Цікаво, що питання про заведення фонетико-морфологічного принципу ставилося окремими членами Товариства ще значно раніше. До тих, що обстоювали принцип фонетичного правопису, належав Ксенофонт Климкович (1835–1881), журналіст та перекладач Байрона, Гоголя, Міцкевича українською мовою та творів Т. Шевченка і Марка Вовчка німецькою. Він разом із священником та педагогом Олексою Торонським (1838–1899) ще 1864 р. на зборах “Галицько-руської матиці” виступав проти “язичія”, закликав відмовитися від перекручування мови, від етимологічного правопису і перейти на “кулішівку”.

Одним із аспектів літературної мови є чисто політичний сенс. Єдина норма літературної мови є виявом єдності нації. Серед членів “Просвіти”, можна вважати інтуїтивно, принципи фонетичного правопису у своїй діяльності проводив Ю. Лаврівський (1821–1823) як засновник народовської газети “Основа” (1870–1871), перекладач українською мовою австрійського цивільного кодексу, а також як борець за введення української мови в класичній гімназії на рівні з польською, добивався того, щоб оплачувати з державного фонду освітянські видання для українських гімназій.

Офіційно закріпив принцип фонетичного правопису у виданнях “Просвіти” лише Статут Товариства 1913 р., у першому параграфі якого записано:

1. Цілюю товариства є: просвіта, піднесення культури та добробуту українського народу в усіх його верствах і напрямках життя.

2. До досягнення сеї цілі прислужують товариству отсі способи: видання усякого роду книжок, творів письменників, журналів і часописів в мові українській”²⁴.

На Буковині, починаючи з 1893 р., введенню фонетичного правопису у шкільництво сприяв Ст. Смаль-Стоцький (1859–1939), якого можна вважати сподвижником не лише у мовознавчих справах, а й керівником та організатором товариства “Просвіта” на Буковині.

На Закарпатті важливу роль у кодифікації та нормалізації української мови відіграв І. Панькевич (1887–1958) як автор “Граматики руського язика для молодших клас шкіл середніх і горожанських” (Мукачів, 1822). Він спричинився до перемоги народомовної стихії в літературній мові Закарпаття.

На основі лише видань “Просвіти” не вдалося виявити участі просвітян у дискусії, яка відбувалася в кінці XIX – на початку XX ст. про нормативність української літературної мови, в якій брали участь Б. Грінченко, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, М. Грушевський, П. Грабовський і ін., але, безперечно, Товариство не могло стояти осторонь цього питання. І, можливо, саме ця дискусія спричинилася до того, що з 1899 р., коли головою Львівського товариства був Ю. Романчук (очолював його з 31 січня 1896 до 29 червня 1906 р.), видання “Просвіти” перейшли на фонетичний правопис.

Важливою сторінкою в утвердженні української літературної норми були просвітянські видання серії “Українське письменство”, що виходила з 1904 р. до 1928 р. під орудою Ю. Романчука. Норми української літературної мови письменників Наддніпрянської України позитивно впливали на нормативність творів галицьких писань, і красного письменства зокрема. У виданнях “Просвіти” друкувалися твори майстрів українського слова Х. Алчевської, Л. Глібова, Є. Гребінки, П. Гулака-

Артемівського, І. Карпенка-Карого, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, І. Котляревського, М. Коцюбинського, П. Куліша, М. Старицького, Лесі Українки, Т. Шевченка. Всього з'явилося 25 томів тиражем 175 тис. примірників.

Видання готували різні редактори, але більшість з них саме Ю. Романчук. Серед видавців був і відомий редактор, соратник І. Франка в “Літературно-науковому віснику” О. Маковей, який підготував твори І. Воробкевича і наблизив їх орфографію до загальнонародної, зберігаючи буковинський колорит поета і прозаїка. У цих кодифікованих виданнях переважали загальнонаціональні граматичні та фонетичні форми, уникалося вузьких діалектизмів, а лексичні відхилення (особливо запозичені діалектні слова, які залишалися в тексті) подавалися з відповідним тлумаченням у кінці томів.

Норми та кодифікації мови, особливо у творах письменників з Великої України, сприяв той факт, що вони дуже ретельно звірялися з оригіналами, як про це відзначав Ю. Романчук. Ці видання засвідчують прагнення керівників просвітянського товариства до зближення літературних нормативів східних і західних письменних видозмін. У “Післяслові” до першого тому творів Ю. Федьковича Ю. Романчук писав: “Як в попередніх томах, так і в сім, дбаю особливо о добрий вірний текст і моє видання опирається на найліпших підставах... Однак ж граматичні форми гуцульського говору я не старався всюди задержати, бо ані нема їх всюди в передруках, ані сам Федькович не все і не всюди уживав їх та й не досить докладно їх зазначував”⁵.

Аналогічну функцію в цьому відношенні виконувала і видавана серія “Народна бібліотека “Просвіти”, в якій вийшло 38 книжок, а також просвітянські календарі, де друкувалися твори українських класиків, науково-популярні статті, переклади закордонних письменників, різні відомості з історії, здійснені мовою і правописом, які були б доступними широким народним масам. З 1928 р. просвітянські видання почали поступово переходити на правопис загальноукраїнський, який був спільно затверджений у Києві представниками східних та західноукраїнських учених-філологів і був рекомендований НТШ для використання у виданнях Галичини.

Кодифікації та нормалізації писемної мови сприяли такі видання “Просвіти”, як “Письмо з “Просвіти” або “Просвітні листки”, які почали виходити з 1907 р. щомісяця. Ці листки (60 випусків) поширювали не лише загальноновживані літературні слова, а й українську термінологічну лексику. Сільськогосподарські загальноукраїнські терміни поширювалися і в наукових працях, присвячених розвитку і веденню сільськогосподарських робіт, зокрема, у праці С. Кузика “Рільничі досліди і проби, роблені заходом товариства “Просвіта” (1911), що сприяла усуненню мовної та фахової неграмотності.

Рівневі кодифікації та нормалізації української мови сприяли і наукові літературознавчі праці, зокрема, наукова робота Ф. Колесси “Українські думи” (1920 р., 160 с.) та трьохтомна “Історія української літератури” С. Возняка (1920–1924). Остання є найбільшим науковим виданням товариства “Просвіта”.

Велике значення в нормалізації української літературної мови мав журнал “Життя і знання” (1927–1939), який видавав і редагував І. Брик (1879–1947). Вийшло 53 книги. Цей журнал мав особливу вагу з погляду мови тому, що його мовознавчу частину вів знаменитий український лінгвіст В. Сімович (1886–1944).

Ці видання поширювалися не лише в Галичині, а й далеко за її межами – на Великій Україні, в українських поселеннях усього світу. Це сприяло удосконаленню літературної норми серед усіх прошарків українського населення, де б воно не перебувало, особливо після того, як у виданнях товариства “Просвіта” почали застосовуватися правила загальноприйнятого правопису 1928 р. Тут доцільно вказати, що великий вплив на кодифікаційну норму видань “Просвіти” мали окремі особи, зокрема, М. Галущинський, який головував з 2 квітня 1932 до 25 вересня 1939 р., а також діяльність українських політиків, які друкували свої праці під просвітянською рубрикою. Мається на оці брошура К. Левицького “Про права української мови”, що вийшла 1896 р. шеститисячним тиражем.

Аналізуючи видання “Просвіти” з точки зору нормалізації української літературної мови, можна виявити певні труднощі у здійсненні цієї проблеми. На складність її вирішення впливали не лише внутрішні чинники, до яких належали: сильний вплив писемної традиції минулого, недостатній рівень освіти окремих членів Товариства та авторів, а також і недостатня відвага у прийнятті рішень. Значення тут мали і деякі зовнішні фактори – відсутність власної національної держави та шовіністичні погляди окремих польських діячів, які ставали на перешкоді здійснення багатьох заходів правописання, українізації сфер шкільництва і т.ін. При аналізі історії будь-якого напрямку діяльності “Просвіти” завжди повинен бути об’єктивний погляд на події, які відбувалися, бо саме такий підхід може правильно забезпечити висвітлення всякого історичного явища і допоможе наступним поколінням навчатися на цих фактах.

Lev Poliuha. Lviv publications of “Prosvita” and the problem of the normativeness of Ukrainian literary language (1868–1939)

The author reveals the role of the “Prosvita” society in the formation of norms of the Ukrainian language. He illustrates transition in the publications of the society from etymological to phonetical orthography, and from “yazychie” to vernacular and the introduction of the latter into literature.

Key words: “Prosvita”, etymology, “yazychie”, phonetics, Ukrainian literary language, publications of “Prosvita”.

¹ Нарис історії “Просвіти”. – Львів; Краків; Париж: Просвіта, 1993. – С. 17.

² Іларіон, митрополит (І. Огієнко). Історія української літературної мови. – Вінніпег, 1949. – С. 302.

³ Мацюк Г. З історії вивчення лексичної та граматичної систем української мови (Галичина, ХІХ ст.): Текст лекцій. – Львів: ЛДУ, 1993. – С. 14.

⁴ Нарис історії “Просвіти”. – С. 186.

⁵ Романчук Ю. Післяслово // Федькович Й.-Ю. Твори: В 2-х т. – Львів: Просвіта, 1914. – С. 511.